

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1941

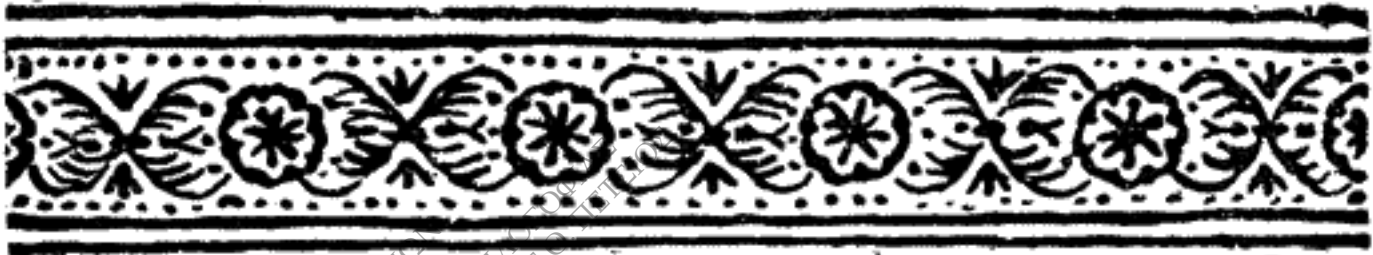
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",

38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38

ΑΘΗΝΑΙ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Μίλησα πλατιά στο σχετικό έργο μου για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Παπαδιαμάντη και για τη σχέση του μέσα στους συγχρόνους του. Έδω δὲν πρόκειται νὰ ἐπαναλάβω, παρά νὰ ἀνακεφαλαιώσω μερικά ζητήματα και δεδομένα, μόνο και μόνο για νὰ θέσω μερικά προβλήματα, που πρέπει πάντα νὰ τάχουν στο νοῦ και νὰ τ' ἀντιμετωπίζουν μ' ἐρμηνευτική προσπάθεια ὅσοι, εἴτε εἰδικά, εἴτε παροδικά και τυχαία, ἀσχολοῦνται με τὸν Παπαδιαμάντη.

Προεισαγωγική διαπίστωση για κάθε μελετητὴ ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ προβληματική τοῦ Παπαδιαμάντη — κι αὐτὸ ἰσχύει για λιγοστούς νεωτέρους λογίους μας — εἶναι πολὺ δύσκολη και δύσβατη, και παρουσιάζει πολλές πλευρές, που δὲν προσφέρονται στην πρώτη ἀναζήτηση. Γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ζήτημα ἀρχῆς ἡ διαπίστωση, ὅτι τὸ πλησίασμά μας με τὸν Παπαδιαμάντη και πολὺ περισσότερο ἡ ἐρμηνευτική του κατάκτηση προϋποθέτει κάποια ἐτοιμασία, ὄχι μόνο θεωρητική, ἀλλὰ και ἐσωτερική. Τονίζω και ὑπογραμμίζω τὸν ὄρο ἐσωτερική ἐτοιμασία, γιατί τὸν θεωρῶ ἀπαραίτητο ἐφόδιο κάθε μελετητὴ ἢ ἐρμηνευτὴ τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ὁ λόγος τῆς ἰδιάζουσας θέσης τοῦ Παπαδιαμάντη μέσα στην ἐρμηνευτική και κριτική εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ἡ προσωπικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη, και ὡς ἀνθρώπου και ὡς τεχνίτη, ἀποτελεῖ σύνολο κλειστὸ και δυσκολοκέρδητο. Βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἕνα ἐφτασφράγιστο οἰκοδόμημα, που τὸ αἰσθανόμαστε, εὐθὺς ἀπὸ τὸ πρώτο ἀντίκρυσμά του, πὼς πρέπει νὰ τὸ πλησιάσουμε ἀπὸ ἰδιαίτερο δρόμο και με κάποια προπαρασκευή. Ἀλλιώτικα — και τὸ διαπιστώσαμε αὐτὸ ἀπ' τὴν ἱστορία τῆς κριτικῆς γύρω στὸν Παπαδιαμάντη, — κινδυνεύουμε νὰ μοιάσουμε με τοὺς ἐλεύθερους σκοπευτὲς, και νὰ πέσουμε ἀθελά μας στὸ ἀτέλειωτο στάδιο τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, κι ἀντὶ νὰ φτάσουμε στὸ φῶς τῆς ἐρμηνείας, που ἦταν ὁ σκοπὸς μας, νὰ πελαγώσουμε στὰ σκοτάδια και στὰ μυστήρια τῆς ἐκστατικῆς ὠραιότητας. Ἀπ' αὐτὸ θὰ μᾶς σώσει ἡ ἐσωτερική ἐκείνη ἐτοιμασία, που, κοντὰ στὰ ἐξωτερικά ἐφόδια τῆς θετικῆς κι ἀκριβολογημένης γνώσης, περιλαμβάνει και τὴν ψυ-

χική μας συμμετοχή, τὴ μεταφορά μας στὸν κόσμο τῆς ζωῆς και τῆς δημιουργίας τοῦ Παπαδιαμάντη. Καὶ λέγοντας ζωὴ και δημιουργία στὸν Παπαδιαμάντη, χαρακτηρίζω ἀπὸ δυὸ πλευρὲς τὸ ἴδιο πρᾶγμα, — τόσο ζωὴ και ἔργο ἀλληλοσυμπληρῶνται και ἀλληλοεκφράζονται με θαυμαστὴ ἀντιστοιχία και ἀρμονική συνοχή. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δώσαμε σημασία και συγκεντρώσαμε κι ἀναπλάσαμε συνθετικά στη βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη κάθε λεπτομέρεια, πιστοποιημένη ἀπὸ ἄλλες γνήσιες πηγές και ἐκφρασμένη εἴτε ἀμεσα εἴτε ἔμμεσα στὸ ἔργο του. Στὴν προσπάθειά μας ἐκείνη δὲν ἔγινε καμμιά κατάχρηση οὔτε ὑπερβολή, παρά κάθε πληροφορία αὐτοβιογραφικῆς μορφῆς περνοῦσε ἀπ' τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς θετικῆς ἔρευνας και ἐξἀκριβώσης. Καὶ ἀκριβῶς ἔν' ἀπ' τὰ πρώτα και σοβαρώτερα προβλήματα στην αἰσθητική θεώρηση τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἔργου με τὸ δημιουργὸ και ἡ θέση τοῦ δημιουργοῦ μέσα στὸ ἔργο.

Μίλησα παραπάνω και ἔθεσα τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου τῆς μελέτης και ἐρμηνείας τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλ' αὐτὸ συνδέεται ἀμεσα με τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ Παπαδιαμάντη με τὴν ἐποχὴ του, τῆς θέσης του μέσα στις τάσεις και τὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του, τῆς στάσης του γενικώτερα μπροστὰ στὰ προβλήματα και τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν, που δημιουργοῦσαν οἱ σύγχρονοί του. Ἀνάγκη λοιπὸν ν' ἀπομονώσουμε τὸν Παπαδιαμάντη μέσα στὸ κοινωνικὸ και πνευματικὸ περιβάλλον, που ἔφτασε, και νὰ ἐξετάσουμε τὴ στάση του, ἐρευνῶντας τις ἐπιδράσεις, που πῆρε και τὴ θέση, που καθώρισε για τὸν ἑαυτὸ του μέσα στη ζωὴ. Σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ σταματήσω παρακάτω περισσότερο, αἰσθάνομαι ὁμῶς τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντικρῶσω πρωτύτερα και μερικά ἀκόμα σημαντικώτατα προβλήματα, που πρέπει, καθὼς εἶπα και τώρα και ἀλλοτε, νὰ μὴ φεύγουν ποτε ἀπ' τὸ νοῦ μας, γιατί ἀλλιῶς ἡ ὀποιαδήποτε ἐρμηνεία καταντᾷ ἄγονο και ἀρνητικὸ ἔργο.

Εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἡ ἀνάπτυξη και ἡ διαμόρφωση τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν πρόφτασε νωπὴ και πρόσφατη ἀκόμα τὴν παράδοση τοῦ Παπαδιαμάντη, και φυσικά πολὺ ὠφελήθηκε ἡ ἔρευνα ἀπ' τις πληρο-

φορίες καὶ τὶς ἐντυπώσεις τῶν συγχρόνων του, ποὺ γνώρισαν τὸν Παπαδιαμάντη. Ἄλλ' ὡς ἓνα σημεῖο. Παραπέρα ἀνοίγεται τὸ χάος, ὀρθώνεται ἓνας κόσμος κλειστός, ποὺ κρατᾷ φυλάργυρα καὶ ἐπίμονα τὸ μυστικὸ του, ποὺ θὰ μᾶς ἦταν γιὰ πάντα χαμένο καὶ ἀνεξιχνίαστο, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ μακρυνὸς ἀντίλαλός του, μιὰ συγκαλυμμένη ἀπήχηση καὶ ἀλληγορία μέσα στὸ ἔργο του. Ἄπειρα προβλήματα καὶ ἐρωτήματα, χωρὶς καμμιά ἀπόκριση ἀπὸ μέσα. Τὸ πρόβλημα τῆς θρησκευτικότητάς του στὴ ζωὴ, καὶ τῆς ἐκφράσεως, ποὺ πῆρε μέσα στὸ ἔργο του. Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως ἔργου καὶ τέχνης στὸν Παπαδιαμάντη, ἂν ὑπάρχει τάχα καὶ ὡς ποῖο σημεῖο σκοπιμότητα καὶ θέση στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου του καὶ ἰδίως τῆς στάσεως του στὸ γλωσσικόν, ποὺ ὅσο κι ἂν μελετήθηκε καὶ ἀπομύνηται ἀπὸ ἄλλους μελετητές, ὅσο κι ἂν συζητήθηκε, μένει ἀκόμα μετέωρο καὶ περιμένει τὴ λύση ἀπ' τὴ συνολικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἔργου του. Τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικότητάς του, ποὺ γεννᾷ ἀκόμα τόσες ἀντιρροήσεις στὴ ψυχαναλυτικὴ καὶ ἀτομικοψυχολογικὴ θεώρησή του. Τὸ πρόβλημα τῆς κοσμοθεωρίας του, τῆς τεχνικῆς του, τῆς σχέσεως του μετὰ τὴν παγκόσμια φιλολογία συγκριτικῶς, τῶν ἐπιδράσεων ποὺ δέχτηκε καὶ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἔδωσε, καὶ ἄλλα πολλά, μικρὰ καὶ μεγάλα ἀπορήματα, ἀποτελοῦν τὴν προβληματικὴν τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ συγγραφέα ποὺ ὅσο πάει καὶ παίρνει κεντρικώτερη θέση μέσα στὶς νεοελληνικὲς μελέτες καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ κινεῖ τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς τρίτης μετὰ τὸ θάνατό του γενεᾶς. Καὶ γιὰ νὰ ξαναγυρίσω στὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του, δὲν πρέπει ν' ἀφήσω ἀμνημόνευτο κ' ἓνα ἄλλο ἐξ ἴσου σημαντικὸ καὶ σκόπιμο πρόβλημα, πῶς δηλαδὴ εἶδαν τὸν Παπαδιαμάντη οἱ σύγχρονοί του, καὶ γιὰ τὸν πολιορκήσαν μετὰ τὴν προσοχὴ καὶ ἐνδιαφέρον, καὶ γιὰ τὸ ἐκάψαν τόσο λιβάνι. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ξαπλώνεται καὶ στοὺς μεταγενεστέρους καὶ στοὺς συγχρόνους μας, καὶ χαρακτηρίζεται περισσότερο τὴν ἐποχὴν καὶ τοὺς πνευματικούς της ἀνθρώπους, ἀλλ' ὄχι λίγο ὑποβοηθεῖ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα τὴν κατανόηση.

Ἄπ' ὅλες τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Παπαδιαμάντη λείπει δυστυχῶς ἡ ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία, καὶ αὐτὸς εἶναι, νομίζω, ὁ λόγος, ποὺ τόσα χρόνια κριτικῆς γύρω στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τόσο πλούσια βιβλιογραφία ἔμεινε ἀγνοητὴ καὶ ἀτελεσφόρητη στὴν προώθηση τῆς κατανόησής τοῦ τεχνίτη. Ἡ ἐτοιμασία αὐτὴ ἔχει τὴν ἔννοια κάποιας ἐξαντικειμενίκευσης τοῦ μελετητῆ πρὸς τὸ συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο του, ἀπαραίτητος ὁμῶς ὁρος εἶναι ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προσοχὴ. Ἀδιάκοπη θεώρηση, ἐπανάληψη καὶ ξαναγύρισμα καὶ ξα-

νακοίταγμα, καὶ ὁ κλειστός ἐκεῖνος κόσμος θ' ἀρχίσει ν' ἀνοίγεται καὶ νὰ σαλεύει μπροστὰ μας, καὶ νὰ μᾶς γεμίζει μετὰ θέλγητρο καὶ θαλπωρῆ. Ἐνας ἀνεξηρεύνητος καὶ παρθένος βυθός, ποὺ μετὰ τὴν γαλήνην καὶ τὸ καταστάλαγμα θὰ μᾶς ἀποκαλύψει ὠραίους καὶ μαγευτικούς κόσμους, ποὺ ζοῦσαν κρυφὰ ἀπ' τὰ μάτια μας, παράμερα ἀπ' τὶς ἀναζητήσεις μας.

Μετὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἐτοιμασίαν γλυτώνει ὁ μελετητὴς καὶ τὸν κίνδυνον νὰ παρασυρῆθῃ σὲ ἀγνοήτους θαυμασμούς, σὲ ἀνεδαφικούς χαρακτηρισμούς καὶ ὠραιόπαθεσ περιττολογίας, καὶ θὰ ζητήσῃ ἀμέσως τὸ κάλεσμα καὶ τὸ διδάγμα τῆς προσωπικότητάς καὶ τοῦ ἔργου της, γιὰ νὰ τὸ θέσῃ στὴ διάθεση τῶν συγχρόνων καὶ νὰ τὸ κάνει γόνιμο στοιχεῖο προαγωγῆς καὶ δημιουργίας. Γιατὶ φυσικὰ ὁ Παπαδιαμάντης τὸ ἔργο του δὲν τῶγραψε γιὰ τὸν ἑαυτὸν του, οὔτε τῶγραψε γιὰ νὰ βιοπορισθῇ, ἀλλὰ τοῦ ἔδωσε τὴ σφραγίδα τῆς πνευματικῆς του δωρεᾶς γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετὰ τὸ διπλανὸν του καὶ νὰ τὸν καταυγάσῃ μετὰ τὸ φῶς τῆς λύτρωσης.

Κι ἐδῶ πάλι προβάλλει ἄλλο σπουδαιότατον πρόβλημα, ποὺ ἀναφέρεται στὴν σχέσιν τοῦ Παπαδιαμάντη μετὰ τὴν ἐποχὴν μας καὶ τὶς τάσεις της. Ἄν δηλαδὴ ξαναφέρνουμε τὸν Παπαδιαμάντη ἀνάμεσά μας ἀπὸ ἐσωτερικὴν πνευματικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν ἀνάγκην ἢ ἀπὸ ἐξωτερικὴν τάσιν ἀγνοῆς ἐπιβίωσης. Τὸν ποθοῦμε, θέλω νὰ πῶ, δυναμικὰ ἢ στατικὰ. Ἄπ' τὸν πόθο μας αὐτὸν θὰ ἐξαρτηθῇ καὶ ὁ τρόπος τῆς θεώρησής καὶ τῆς ἐρμηνείας του, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς χρειάζεται ἡ ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ συλλάβουμε καὶ ν' ἀναπλάσουμε δημιουργικὰ καὶ νὰ τοποθετήσουμε μέσα στὴν ἐποχὴν μας ἀναπλαστικὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸ δράμα του. Ἔτσι μόνον θὰ τὸν κατανοήσουμε ἱστορικοκριτικὰ, καὶ σ' αὐτὴν ἐποχὴν τὴν προσπάθειαν πρῶτον βῆμα καὶ ὁρος εἶναι νὰ τὸν ἀπομονώσουμε μέσα στὴν ἐποχὴν του καὶ νὰ τὸν παρακολουθήσουμε στὶς ἐξωτερικὰς ἢ ἐσωτερικὰς (ιδεολογικὰς, καλλιτεχνικὰς, ψυχικὰς) σχέσεις του μετὰ τοὺς συγκαίρινούς του.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι νησιώτης, — θαλασσινός, ναυτικός, δυναμικός, πολύπειρος, αἰσθηματικός γονότυπος. Μᾶς ἔρχεται ἀπ' τὴν ἐπαρχίαν διαμορφωμένος πιά καὶ ὠριμος. Τὸν δέχτηκε ἡ Ἀθήνα τοῦ 1876, ἀλλὰ τὸ περιβάλλον της δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιδράσῃ ἐπάνω του. Τὰ χρόνια εἶχαν πιά περάσει, ὁ κύβος εἶχε ριφθῇ, ὁ δρόμος ἦταν ἀνοικτός — δρόμος ὑπεύθυνα καὶ ἀγωνιστικὰ διαλεγμένος. Εἶχαν προηγηθῇ τόσες ἐπιδράσεις ἀπ' τὸ οἰκογενειακὸν καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον τῆς Σκιάθου, εἶχαν ἐπωλωθῇ καὶ ἀποσκληρυνθῇ πιά τόσα τραύματα ψυχικὰ, εἶχαν σιωπήσῃ καὶ τραβῆξῃ τὴν αὐλαίαν τοὺς τόσα εἰδύλλια καὶ ἐπο-

E.Γ.Δ.Τ.Π.Ε.Ι
IOANNINA 2008

ποιίες και δράματα μέσα του, και είχαν αποτυπώσει τις ανεξίτηλες σφραγίδες τους οι καύμοι και οι στενοχώριες, τα εμπόδια και οι άποτυχίες, οι ταπεινώσεις και οι ευαισθησίες, — άνομολόγητα δράματα που φαρμάκωσαν τις πηγές της παιδικής του ζωής κι άναχαίτισαν την ψυχική διαμόρφωσή του, διοχετεύοντάς την σε άλλες αντικοινωνικές και ψυχαγωγικές κοίτες, σε σημείο που να άπαρηγή τη χαρά της ζωής και τη νοσταλγική λαλιώ ή Πολύμνια — νούφαρο της λίμνης θεσπέσιο — και να πάρει την τρομερή άπόφαση της φυγής και της λιποταξίας για τον Άθωνα, όπου έπρόκειτο να φορέσει μέσα στη σκήπη το άγγελικό σχήμα. Έκει πάλι έπαιχτηκε άλλο άνομολόγητο δράμα, που ίσως να το ξέραμε, αν σωζόταν κάποιο τρομερό διήγημά του τιτλοφορούμενο *Αντοκτόνος*, αλλά το δράμα αυτό έγινε αίτια ν' άποκτήσουν τα νεοελληνικά γράμματα τον Παπαδιαμάντη, που σε λίγο κατεβαίνει στην Άθήνα με την άπόφαση να γίνει *κοσμοκαλόγερος*. Δεν υπάρχουν λοιπόν άθηναϊκές επιδράσεις στην προσωπικότητα του Παπαδιαμάντη, υπάρχουν άθηναϊκές επιδράσεις μόνο στο έργο του, επιδράσεις κινημένες άπ' την ομάδα και την κίνηση του κύκλου της Τέχνης και προγενέστερα άπ' την κριτική και τη συναναστροφή του με το Μητσάκη, άλλ' αυτά όλα τα έξετάζω στο δεύτερο τόμο του έργου μου για τον Παπαδιαμάντη, τα *Αισθητικά*.

Ο κοσμοκαλόγερος λοιπόν ήρθε άγνωστος και παρατημένος στην άξενη πολιτεία, που στους νεοχάραχτους δρόμους της διασταυρωνόταν και άλληλοσυγκρούσαν ευρωπαϊκά ρεύματα και μεταφορές και μεταφράσεις και μιμήσεις, κι' άκούσαν γαλλικά και κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους λιγοστούς πιά φουστανελλοφόρους οι νεοϊδεάτες, οι προοδευτικοί με τα φράγκικα ρούχα, με τα καπέλλα τα ευρωπαϊκά, με την περιφρόνηση και την άποστροφή και την άδιαφορία προς τους ανθρώπους του υπαίθρου, τους παλιούς καπετάνους και άγωνιστές, τους ήρωες-τών άγρών και των άπελευθερωτικών πολέμων.

Διαμορφωνόταν τότε η νεοελληνική άστική κοινωνία με γοργό ρυθμό σ' όλα τα φανερώνματα και τους τομείς, άνάλογη δέ ήταν η τροπή και στο πνευματικό επίπεδο, όπου το δάσκαλο του κρυφού σκολειού με τη ζωντανή λαϊκή συνείδηση τον είχε διαδεχθή και διώξει ο γραμματικός ψευδατικιστής, τον ποιητή των «Ελεύθερων Πολιορκημένων» ή το ζωντανό σατυριστή της όθωνικής μεταβατικής άταξίας και άνωμαλίας ο ψευδορωμαντικός πεισιθάνατος στιχοπλόκος ή ο άδιόρθωτος άερολόγος πατριώτης, που πολεμούσε κι' έπαιρνε την Πόλη κι άνάστανε τη βυζαντινή αυτοκρατορία με τους άμέτρητους Ιάμβους και δεκαπεντασυλλάβους του, το συγχρονισμένο

έρμηνευτή και έκδότη των κλασικών (δπως ο Κοραής, που η προσωπικότητά του είχε ευρωπαϊκή άπήχηση και η εργασία του έθνική άποστολή) ο άνεδαφικός από καθέδρας άρχαϊστής, στείρος, άγονος, σχολαστικός, όνειροπόλος, περιφρονητής του νεοελληνικού παρόντος και των έδραίων λαϊκών άξιών, που κληροδότησαν τη λευτεριά και το τραγούδι. Έδώ υπήρχε η άποκορύφωση του κακού, που η επέκτασή του ήταν γενική. Κ' ύστερ' άπ' αυτούς, όλους οίστρηλατημένους με το Ιβανικό της άρχαιολατρίας και του άγονου πατριωτισμού των λόγων και των τριόδων, συναντούμε την πολιτική έξαχρείωση του κοινοβουλευτισμού, την κατάπτωση της παιδείας, την έγκατάλειψη της ελληνικής γής, την άστυφιλία και γραμματομανία, και παραπέρα στις επάλξεις της πρωτοπορίας άκούσαν οι Ίερεμιάδες του Ροΐδη, που ήρθε φρέσκος και καλλωπισμένος, κατά την τελευταία λέξη της ευρωπαϊκής μόδας, άπ' την Εύρώπη, φέρνοντας μαζί του την ξιφουαχία και τις θετικές έπιστημες, προσπαθώντας να επιβάλλει τον τύπο του νεωτεριστή λογίου με τις νεώτερες δαρβινικές θεωρίες, τις ύλιστικές άντιλήψεις, τις προσαρμοσμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις έκζητήσεις και περιέργειες, την άρχή του λίγ' άπ' όλα και του κανένα. Ο νεωτεριστής αυτός είχε συνοδοιπόρο το λόγο δημοσιογράφο και χρονογράφο, και φυσικά, αν και έγραφε τη γλώσσα των άτικιστών, που τους καταδίκασε ως στείρους και όπισθοδρομικούς, υπεράσπιζε με την κριτική του και τη λαϊκή γλώσσα και το δημοτικό τραγούδι, όμως η άρνησή του είχε την πηγή της στη γενική τάση του να νεωτερίσει και ν' αντιδράσει. Τέτοιες άρνήσεις βρίσκουν πολλές φορές στην ιστορία και δημιουργούν γόνιμες και δημιουργικές άπηχήσεις και επιδράσεις, άλλ' αυτό ήταν το πνεύμα της εποχής, και ο Βερναρδάκης το έρμήνευσε γονιμότερα και πολεμικότερα και ευεργετικότερα, πρόδρομος και προαγγελτής του Ψυχάρη.

Άπ' την κίνηση, που δημιούργησε ο νεωτερισμός, ο Παπαδιαμάντης έμεινε άνεπηρέαστος, περιορισμένος άποκλειστικά στο δράμα και στη βιοπάλη του, πρό παντός όμως στο θρησκευτικό του βίωμα. Κείνο που περισσότερο τον τράβηξε ήταν το φανέρωμα του Μακράκη, που με το κήρυμά του στάθηκε ένας άνεδαφικός θρησκευτικός άναμορφωτής, με την πολεμική του ενάντια στην παραλυσία του κλήρου, με την αντίδρασή του ενάντια στο νεωτερισμό και τον ύλισμό, που άναμόγλευε τη λαϊκή πίστη, με την έπαγγελία του για την άνασύσταση της Μεγάλης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στο κήρυγμα αυτό προσέχει ο Παπαδιαμάντης και παρασύρεται με ένθουσιασμό και γράφει ειδικό άρθρο ενάντια στους ύλιστές, υπερασπίζοντας την

αἰωνιότητα τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας. Ἄπ' τὸ ἄρθρο αὐτὸ φαίνεται ὁ νέος διανοητής, μιά σκέψη τυραγνισμένη ἀπ' τὸ δράμα τῆς τῶν θρησκευτικῶν, ἕνας νοῦς ὄριμος καὶ μελετημένος. Ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ κοσμοθεωρητικὴ βάση τοῦ ἀρθρου αὐτοῦ ὁ Παπαδιαμάντης δὲν προχώρησε πιά οὔτε βῆμα. Εἶχε πάρει τὴ θέση του πιά, εἶχε διαμορφώσει τὴ θεωρία του, ὄριμος καὶ κατασταλαγμένος νοῦς, ποὺ ζητοῦσε καταφυγὴ καὶ σωτηρία ἀπ' τὰ δεινὰ του. Καὶ τὴν καταφυγὴ αὐτὴ τοῦ τὴν ἔδινε ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ του, ποὺ τὸν ἔκλεισε μέσα του ὀλοζώντανο ἀπ' τὰ παιδικὰ του χρόνια, πνευματικὴ κληρονομία τοῦ πατέρα του καὶ τῶν προγόνων του, τῆς μεγάλης ἱερατικῆς οἰκογένειας τῶν Μοσχοβάκηδων τῆς Σκιάθου, καύχημα καὶ ἐντρόφημα τῆς ψυχῆς του, ὅπου ἡ πίστη ἔκλεινε μέσα τῆς τὰ πάντα ἦταν ἡ μεγάλη ψυχικὴ κιβώτιος ποὺ περιλάμβανε στὰ ἄδυστά τῆς τὸ σπῆτι καὶ τὰ παιδικὰ χρόνια, τὴ μητέρα καὶ τὸ χωριό, τὸν πατέρα του καὶ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ, ποὺ τοῦ χάρισε τίς ὠραιότερες καὶ μοναδικές γι' αὐτὸν ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς καὶ τὸν ἀνύψωσε ἐσωτερικά, μὲ τίς ἐκδρομές καὶ τὴν ψαλτικὴ, τὰ θεάματα καὶ τοὺς συμβολισμοὺς τῆς ἱεροτελεστίας, μὲ τοὺς νησιῶτες καὶ τοὺς ὀμηλικούς, συγγενεῖς, φίλους, τροπάρια, ὄνειρα, λαμπάδες, ἐλπίδες, ξυπνήματα, ἀγάπες — ὅλος ὁ κόσμος, ὅλη ἡ ψυχὴ συγκεντρωνόταν μέσα στὸ θρησκευτικὸ βίωμα τοῦ Παπαδιαμάντη. Τί λοιπόν; Εὐκόλα ξεριζώνεται ἕνας τόσο πηγαῖος καὶ ριζωμένος κόσμος; Εὐκόλα ἐξατμίζεται μιά τόσο πλούσια καὶ δυνατὴ πίστη; Καὶ ὁ φτωχὸς Παπαδιαμάντης δὲν εἶχε μὲ τί νὰ τὴν ἀντικαταστήσει, καὶ τὸν ἔδερνε ἀλύπητα ἡ μιζέρια καὶ ἡ καταδρομὴ τῆς ἀνάποδης τύχης του, καὶ κανεὶς δὲν τοῦ χάριζε καταφυγὴ καὶ ρύση, κανεὶς ἄλλος ἀπὸ ἐκεῖνο τὸν ἐσωτερικὸ θησαυρό, ποὺ ἔφερνε μαζί του καταβαίνοντας στὴν ἄξινη πολιτεία, ἀποφασισμένος νὰ γίνεῖ στρατιώτης τοῦ Χριστοῦ.

Αὐτὰ τὰ χρόνια τὸν βρίσκουμε νὰ γράφει θρησκευτικὰ ποιήματα καὶ νὰ ἐκφράζει στὸ Χριστὸ του τὸ δράμα του τὸ ἀνομολόγητο, νὰ παραφράζει ψαλμούς, ἀπόδειξη πὼς εἶχε πιά καὶ καλλιτεχνικὰ συνδεθῆ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ εἶχε συνταυτίσει τὸ ἰδανικὸ τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς τέχνης του, ἢ καλύτερα εἶχε θέσει τὸ δεύτερο στὴν ὑπηρεσία τοῦ πρώτου. Φυσικὰ εἶχε πιά ἐκτιμήσει καὶ χωνέψει στὸ βαθύτερο αἰσθητικὸ καὶ ψυχικὸ, ἢ μᾶλλον ἀνθρώπινο περιεχόμενό τους τὰ ἐκκλησιαστικὰ φιλολογικὰ κείμενα, τὴν ποίηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῶν ἀριστουργηματικῶν τροπαρίων, ποὺ ἀναγάλλιαζαν τὴν ψυχὴ του καὶ τὴ δονοῦσαν μὲ τὴν ψαλτικὴ τους καὶ τίς ἀναμνήσεις ποὺ τοῦ ξυπνοῦσαν ἀπ' τὴν ζωὴ του στὴν πατρίδα καὶ

στὰ πατρικά χρώματα, τὰ νοσταλγημένα, τὰ μακρινά, τὰ σὰν χαμένα πιά γι' αὐτὸν, ποὺ τὸν καλοῦσαν κοντὰ στὴ μάννα του, κι αὐτός, ἄσωτος υἱός, ἀγωνιοῦσε καὶ δοκιμαζόταν μέσα στὴν ξενιτεία.

Αὐτὴ ἡ νοσταλγία κράτησε τὸν Παπαδιαμάντη δεμένο μὲ τὸ νησί καὶ μὲ τὰ παιδικὰ του χρόνια, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἀκένωτο πηγὴ ὄλου τοῦ ἔργου του. Ἐκείνη ἡ θρησκευτικὴ του ἀνάγκη, ποὺ τονώθηκε ἀπὸ νεώτερες βιοτικὲς ἀποτυχίες καὶ σκληρὲς πείρες καὶ ἀποκαρδιώσεις, καὶ τὸν ἀπομάκρυνε τελικὰ ἀπ' τὴν πρακτικὴ τῆς ζωῆς, τὸν ὠδηγοῦσε συχνὰ στὴν ἐκκλησιά, ὅπου, κοντὰ στὴν ψυχικὴ ἀνακούφιση καὶ δροσιά, πλησίασε περισσότερο καὶ μὲ τὸν καιρὸ κατανόησε τὸ λαό, τὴν ὁμοίᾶ του ψυχὴ στὸν πόνο καὶ στὴ φτώχεια, κι αὐτὴ ἡ κατανόηση τὸν συνέδεσε ἀδιάρρηκτα πιά μὲ τὸ λαό, ποὺ παράλληλα σπεύδει νὰ τὸν συναντήσει καὶ στὴν ταβέρνα. Τὸ πρῶτο λοιπὸν στὴν ἐκκλησιὰ συμπροσκυνητής, τὸ βράδι, στὴν ταβέρνα συμπότης τοῦ λαοῦ. Ταβέρνα καὶ ἐκκλησιὰ, οἱ δύο αὐτὲς μεγάλες κολυμβήθρες ὅπου βρίσκει τὴν παρηγοριὰ καὶ τὴ λύτρωση ὁ λαϊκὸς πόνος καὶ τὸ δράμα τοῦ λαοῦ, ἀπετέλεσαν γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη διαρκὴ διὰ βίου καταφύγια — πηγὲς καὶ μυστικὲς χαρὲς τῆς τέχνης του. Ὁ λογὰς, ποὺ κατέβηκε ἀπ' τὴ Σκιάθο μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ γίνεῖ διδάκτωρ τοῦ Ἀθηνῶν Πανεπιστημίου καὶ δὴ τῆς φιλοσοφικῆς τοῦ Σχολῆς, ὁ Ἀλέξανδρος Ἀδαμαντιάδης, ποὺ προαλειφόταν νὰ καταταγῆ στὴ φάλαγγα ἐκείνη τῶν *καλαμαράδων* τῆς ἐποχῆς του, ποὺ μόλις ἔπαιρναν τὸ δίπλωμα γινόταν ἄλλοι ἄνθρωποι, ἄλλαζαν ὀνόματα, ἄλλαζαν ροῦχα καὶ τρόπους καὶ ὕφος καὶ ἀρνιόταν τὴ λαϊκὴ τους καταγωγὴ, περιφρονητὲς καὶ διώκτες τοῦ λαοῦ καὶ τῆς γλώσσας του καὶ τῆς ζωῆς του, στάθηκε συνεπὴς πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, ἔμαθε πολλὰ καὶ καλὰ γράμματα, ἔγινε λόγιος, ἀλλὰ καλαμαρὰς δὲν ἔγινε, τοῦτο ἀποτελεῖ μοναδικὸ σταθμὸ στὴ βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως δὲν ἔγινε νεωτεριστὴς ἢ ἀρχαιολάτρης ἢ πατριώτης ζητωπόλεμος. Ἐνῶ ὅλοι ἔτρεχαν στὰ σύνορα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, ὁ Παπαδιαμάντης, σκεπτικὸς καὶ ἀπαισιόδοξος, ἐταλάνιζε τὴν ἐπιπόλαια νεότητα τοῦ καιροῦ του καὶ καυτηρίαζε τοὺς ἀνάξιους πολιτικούς καὶ ρήτορες τῆς ἀγορᾶς, ποὺ ἐκμεταλλευόταν τὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς.

* *

Μ' αὐτοὺς τοὺς ὅρους διαμορφώθηκε ἡ κλειστὴ καὶ σοβαρὴ προσωπικότης τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ ἀποτελεῖ ὡς ἄνθρωπος μοναδικὸ ἀπόκτημα τῶν μετεπαναστατικῶν μας χρόνων, μιά ψυχικὴ κορυφὴ ποὺ δεσπάζει καὶ ἐπιβάλλεται μὲ τὸ πρῶτο πλησίασμά της. Γι' αὐτὸ οἱ σύγχρονοι

του δέν τόν κατανοήσανε και τόν άφησαν νά περάσει άπαρατήρητος και πεταμένος στο περιθώριο τής ζωής, ρημάδι τής έγκατάλειψης και τής βιοπάλης. Άλλά έδώ βρίσκεται ή άπόδειξη τής μυστικής έπιρροής του. Ένώ δέν τόν είχαν κατανοήσει καθόλου, ή άκτινοβολία τής πλαστουργίας του και τής ψυχικής του συνόχης έρχινε μυστικές άκτίνες στις ψυχές τών συγχρόνων του, και τούς έβλεπε νά τρέχουν στις ταβέρνες και νά τόν άποζητούν, για νά περιεργαστούν τó φαινόμενο εκείνο πού τούς ήταν άκατανόητο και άνεξήγητο και ζυγούσε τή μικροπεριέργειά τους. Κ' ένώ εκείνος τούς άπόφευγε και τούς φρούμαζε με άσστηρότητα και περιφρόνηση, αυτοί έτρέχαν πίσω του για νά έντρυφήσουν στα χάλια του και νά μετρήσουν πόσες κάραφες κρασί έπινε και πόσα κουμπιά τούλειπαν ή ν' άκούσουν πώς έψελνε, άνθρωποι πού είχαν χρόνια νά πατήσουν στην έκκλησιά. Τελευταία, μερικοί νέοι, όταν συντρίμι πιά είχε πέσει στη γη και καθηλωθή στη Δεξαμενή, τόν είχαν έγκολπωθή και τού έκαναν τó φίλο, για νά δείχνουν πώς έχουν φίλο τόν Παπαδιαμάντη και νά πέρνουν έκτίμηση και φήμη ή νάχουν νά γράφουν νοθευμένα ή πλαστά άνάκδοτα και χρονικά για νά έξυψώσουν τάχα τόν έαυτό τους. Όποια ήθη!

Φυσικά, ό Παπαδιαμάντης άγρίμι δέν ήταν, ούτε βάρβαρος. Ήταν μιά έξευγενισμένη έσωτερικά προσωπικότητα μεγάλου ποιητή και διανοητή, πού ή συντροφιά του σκορπούσε θέλητρο κι έτρεχε μέλι άπ' τήν κουβέντα του, τή διανθισμένη με παρεκβάσεις και άνέκδοτα και παρατηρήσεις για τή ζωή και για τά γεγονότα, θαυμάσιες κι άλησμόνητες. Δέν ήταν λοιπόν άγρίμι, αλλά δέν άγαπούσε νά πηγαίνει <σ' άμαρτωλών λημέρια> ή νά συναναστρέφεται με διεφθαρμένους έσωτερικά καλαμαράδες τής έποχής του, έπιπόλαιους και άγράμματους δημοσιογράφους, πρό παντός δέν άγαπούσε τó θόρυβο, τραηγμένος στον έσωτερικό του ρεμβασμό, πού τόν λίκνιζε με τó ψαλμωδικό σιγοτραγούδιμα. Κι' εκεί πάλι πού άγαπούσε νά πάει και νά σταθή, δέν μπορούσε νά παρουσιάσει, δέ θεωρούσε τόν έαυτό του ατημέλητα ντυμένος, έπειτα μισούσε τίς διατυπώσεις, φοβόταν μην παρεξηγηθή ή γίνει εις βάρος του καμμιά ειρωνία, έστω και άνεκδήλωτη, και τέλος ήταν άναποφάσιτος, σκλάβος τής συνήθειας και τής έξης.

* * *

Στά πρώτα του μυθιστορήματα είπαν πολλοί πώς υπάρχουν ξένες επιδράσεις, και μοιάζουν με τίς συνηθισμένες ιστορικορωμαντικές φυλλαδογραφίες τού καιρού. Όποια παρεξήγηση και ειρωνεία! Η Γυφτο-

πούλα είναι τó προσωπικώτερο έργο του Παπαδιαμάντη κι έχει δύναμη και περιεχόμενο. Έκει υπάρχει κι άπό κει άρχίζει ή τελική διαμόρφωση τής θρησκευτικής του τάσης συνταυτισμένης με τήν τέχνη, όπου άπό μεταφραστικής έπιφυλλίδων άποφασίζει νά θέσει τήν τέχνη στην ύπηρεσία τού Χριστού, νά πραγματοποιήσει τήν κοσμοκαλογετική του άποστολή, τελειούμενος έσωτερικά με τόν έξαγνισμό τής ζωής και τήν άσκηση τής ήθικής και τής άρετής, παράλληλα δουλεύοντας για τήν προάσπιση τής θρησκείας άπ' τούς καταδιωγμούς τών πολυπληθών έχθρών της, έσωτερικών κι' έξωτερικών. Στους έσωτερικούς ήταν οι νεωτεριστές, οι ύλιστές, και πρό παντός οι άρχαιολάτρες κι άττικομανείς, πού σαν τόν Πλήθωνα, τόν ήρωα τού έργου, είχαν μετατοπίσει μέσα τους τή χριστιανική πίστη, υποκαθιστώντας τήν με ώραιολατρείες και άρχαϊστικά Ιδανικά. Τό ίδιο έχω νά πώ και για τούς Έμπόρους τών Έθνών, άπ' τίς δημιουργικώτερες σελίδες τού Παπαδιαμάντη, έργο πού στρέφεται ένάντια στον καθολικισμό και στις πειρατικές επιδρομές τής Δύσης για τήν υποδούλωση, πολιτική και θρησκευτική, τής Ελλάδας, έκφραση έσωτερική τού Παπαδιαμάντη, πού τήν είχε ζεστάνει ό έθνικός πόνος του και ό θρησκευτικός ζήλος του. Για τή *Μοιανάσιδα*, τó πρώτο και χαρακτηριστικώτερο έργο του, θά έπρεπε νά κάνω ειδικό λόγο, τούτο όμως τονίζω πρός τó παρόν, έτι τó έργο αυτό έχει ώριμότητα και κλείνει έν σπέρματι όλο τόν Παπαδιαμάντη μέσα του. Μετά τή μεταβυζαντινή *Γυφτοπούλα*, όπου υπάρχει και τó δράμα τής Πόλης και τής Μεγάλης Ίδέας, μετά τούς Έμπόρους τών Έθνών — τί χαρακτηριστικός τίτλος! — εύκολα πέρασε ό Παπαδιαμάντης στη ζωή τού ραγια και τής κλεφτουριάς, όπου κοντά στην έθνική δοκιμάστηκε και ή θρησκευτική συνείδηση τού λαού, ό ψυχικός του όμως περίγυρος είναι βυζαντινός, κι άς μη παρεξηγηθή ή λέξη και ό χαρακτηρισμός μου άπό όσους επιμένουν νά βλέπουν στο Βυζάντιο μόνο όπισθοδρομηση και σκοτάδι, φεουδαρχία και άπολυταρχία, δουλοπαροκία και άμάθεια. Τό Βυζάντιο είναι ή πηγή τής νεοελληνικής μας ζωής, τó Βυζάντιο μέσα στην τέφρα τών έρειπίων του κράτησε τήν Ιερή σπίθα, όπου άναψε ό προεπαναστατικός μας διαφωτισμός τή φωτιά τού Εικοσιένα, άπ' τó Βυζάντιο μας έρχεται ό Ραγιας, ό μοναδικός δυστυχώς μέχρι τώρα και σταθερός τύπος τού νεοέλληνα, πού μόνος αυτός κατόρθωσε κάτι και μόνο άπ' αυτόν άξιωθήκαμε τήν έθνική μας άποκατάσταση. Κι άφοϋ μελετούμε τήν έποχή τού Παπαδιαμάντη, άνάγκη νά τονίσουμε και τούτο τó άξιοσπούδαστο, πώς ό λαός τής έποχής εκείνης, κυνηγημένος και περιφρονημένος άπ' τούς καλαμαράδες και τούς

*Αποψη της Σκιάθου πριν από τα 1900.

άγιουργότες, ζούσε ακόμα την παρθένα ζωή του ραγιά, άποτραβηγμένος στη μοίρα του και στις προλήψεις του, στις συνήθειες και στα βίβιά του. Το κύμα του πολιτισμού δεν είχε ακόμα χτυπήσει την προβλήτα της ελληνικής έπαρχίας.

Ο Παπαδιαμάντης υπογράφεται κάπου *Βυζαντινός*. Άλλοι άπαντα σε μερικούς νεωτεριστές, που τον κατηγορούσαν για τα βυζαντινά θέματά του — έννουσαν τα θρησκευτικά, σά να μπορούσε να υπάρξει χωριάτικη ζωή αυτότελής, χωρίς εκκλησία και λειτουργία και πανηγύρι και λιτανεία. Αυτό λοιπόν το ψευδώνυμο είναι κατά τη γνώμη μου πολύ χαρακτηριστικό. *Οχι μόνο δείχνει τη θρησκευτική τάση του Παπαδιαμάντη, μά παράλληλα έκφράζει και την προσπάθειά του να πλησιάσει το λαό και να μελετήσει το λαό. Βέβαια ή λαογραφική τάση και τα λαολογικά θέματα ήταν της μόδας τότε, αλλά και ή κίνηση αυτή έχει για όλους, και για τον Πολίτη ακόμα, την άρχή της άπ' έξω, και μόνο για τον Παπαδιαμάντη αποτελεί έκφραση έσωτερικής ζωής, αποτέλεσμα έσωψυχης ανάγκης του, όπου έβλεπε να ολοκληρώνεται πιά ή κοσμοκαλογερική του αποστολή και να δικαιώνεται στο βάθος της συνείδησης ο άγώνας του και το δράμα του. Στα 1887, καθώς σημειώνουμε προλογίζοντας τα τρία άγνωστα θρησκευτικά κείμενά του, που δημοσιεύονται στο τεύχος τουτο, ο Παπαδιαμάντης άρχίζει να μπαίνει στο δρόμο της αποστολής του, δημοσιεύοντας άρθρα επίκαιρα, έκλαϊκευτικά και έρμηνευτικά της κάθε γιορτής, ιδίως των μεγάλων, όπου αναγγέλλει στο φιλόθρησκο κοινό τί θα ψαλή και τί θα τελεσθή,

σά να το προσκαλεί και να το παροτρύνει να θυμηθή, παρ'όλα τα βιοτικά του δεινά, και την εκκλησία και το Χριστό του, και να μη χάσει την ψυχική και πνευματική πανδαισία των μεγάλων Άκολουθιών. Οι Άκολουθίες είχαν ήδη καθιερωθή με όλονύκτιες άγρυπνίες στον Άγιο Έλισσαίο, και εκεί συχνάζε ο Παπαδιαμάντης, όπου όχι μόνο έψελνε όρισμένους Κανόνες, παρά έκτελούσε και χρέη τυπικάρη, εφαρμόζοντας με άκρα προσοχή τις άγιορίτικες διατάξεις του τυπικού, και πρό παντός έπιτηρώντας την τάξη και την εύκοσμία του ναού. Πολλές φορές έκανε άυστηρές παρατηρήσεις σε κυρίες εύλαβητικές, που είχαν την άδυναμία να φορούν καπέλλα με φτερά και να φκισαϊδώνονται άσύστολα. Αυτό είναι χαρακτηριστικό σημάδι της ξενηλασίας και της αντίδραστικής του στάσης ένάντια στους εύρωπαϊκούς νεωτερισμούς, που κινδύνευαν να κλονίσουν τα πάντα, άκόμη και τη θρησκεία του Χριστού του. Άκριβώς δε το Πάσχα του 1887, γράφοντας πανηγυρικό άρθρο για την Άνάσταση, κοντά στην έξόμνηση και έξύψωση της σημασίας της έορτής, δεν παραλείπει να τονίσει και να θυμηθή την Άνάσταση στο άγνό περιβάλλον του χωριού, όπου υπάρχει ο άμόλυντος και άκραιφνης λαϊκός πολιτισμός και ζή ο άνθρωπος κάτω άπ' το γελαστό μάτι του Θεού του.

Το θύμα είχε συντελεσθή. Άπό τη Σκιάθου μάς έρχόταν τον ίδιο χρόνο ή πρώτη Σκιαθίτισσα ήρωίδα του Παπαδιαμάντη, ή γρηά Καντάκαινα, ο πρώτος ζωντανός λαϊκός τύπος που πάτησε τα χώματα της λογοτεχνικής Άθήνας του 1887. Έκεί την

υποδέχτηκε ή τυραγνισμένη μορφή της μητέρας του Βιζυηνού, που ξεχασμένη και άπαρατήρητη, περίμενε την Καντάκαινα για να της κάνει συντροφιά και να θυμηθούν και ν' ανιστορήσουν μαζί τα πάθια και τους καύμους του κόσμου. Σε λίγο θ' ακολουθήσει ο μπάρμπα Διόμας, ή χήρα Παπαδιά, ή θεία Σοφούλα Κωνσταντινιά ή Σαραντανού με τις πασχαλιές της και τις κοκώνες και τα κόκκινα αυγά της, — θαυμαστός χαιρετισμός της έπαρχίας προς την πρωτεύουσα —, φέρνοντας μαζί της «*ως νεοσσόν χειλιόνας*» — το συμπαθητικό και κριναγέρινο κεφαλάκι της τελευταίας της βαπτιστικής — τί καυμός! Και μαζί μ' αυτόους θ' ακολουθήσει περήφανος κι όίδιος ο συγγραφέας ως λαμπριάτικος ψάλτης, για να πανηγυρίσει και να κλάψει κάτω από το παρήγορο φως της θρησκείας του Χριστού του, που είχε για τον Παπαδιαμάντη ανέκαθεν λαϊκό περιεχόμενο και ανθρώπινη ούσια. Από δω και πέρα όλα έχουν κατακτηθή — ο δρόμος του δημιουργού είναι πιά ανοιχτός και καθορισμένος. Ο λαός είχε κατακτήσει την πνευματική Αθήνα, ο Χριστός, ακολουθούμενος απ' τή συνοδεία του λαϊκού ποιμνίου του, ο καλός Ποιμήν, κυριαρχούσε πρωτοσέλιδος σε πανηγυρικά φύλλα πολιτικών εφημερίδων. Αυτό ήταν το όνειρο του Παπαδιαμάντη, ή αποστολή του ως κοσμοκαλόγερου: *να αγωνισθή για τή βασιλεία του Χριστού και της λαϊκής του επαγγελίας* — τις άθάνατες αξίες της αγάπης, της δικαιοσύνης, της ειρήνης, της άρετής, του ανθρωπισμού.

Μ' αυτή την προσπάθεια ή τέχνη του Παπαδιαμάντη πέρασε στα στενά όρια της θρησκευτικής ύψης και πήρε περιεχόμενο λαϊκό. Κ' ένας τεχνίτης, που αγάπησε και πόνεσε το λαό, και τον αξίωσε να τον κάνει αντικείμενο μελέτης και δημιουργίας, είναι ικανός να κλείσει όλο τον κόσμο μέσα του. Έτσι προχώρησε ο Παπαδιαμάντης στην κατανόηση της λαϊκής ψυχής, και βρήκε στις δεισιδαιμονίες και στον παγανισμό της το ανθρώπινο δράμα, και μεσ' απ' τή λαϊκή ψυχή, και τή νεοελληνική πραγματικότητα ανέβηκε και προσκύνησε σαν άρχαίος ειδωλολάτρης το ναό της Αθηνάς στην Ακρόπολη, και ταξιδεύοντας απ' το Σούνιο έστειλε φίλημα δια μέσου των αιώνων, εγκάρδιο χαιρετισμό συμπόνιας, προς τον παλιό συνανθρώπό του, που κυνηγημένος απ' τή μοίρα του ζητούσε καταφυγή και προστασία απ' τή Σουριάδα Αθηνά. Το φίλημα συνοδεύτηκε από εύλαβικότατο σταυροκόπημα στη χάρη της θεάς των άρχαίων προγόνων και συνανθρώπων του, της θεάς που ήταν κάποτε, σαν την Παναγιά, προστάτις και «*χαρά πάντων των θλιβομένων*». Όποια νίκη.

Σε λίγο, που ήρθε ο ρεαλισμός στην Ελλάδα, ο Παπαδιαμάντης δέν έμεινε ανεπηρέαστος, αλλά κι άργότερα, με το

συμβολισμό και την ποιητική έξόρμηση, έδωσε στο διήγημά του ποιητικές προεκτάσεις και μάς χάρισε τα άφρόλουστα εκείνα όνειρα στο κύμα κι άγναντέματα, μένοντας πάντα κοντά στο δράμα του λαού, συμπαραστάτης και έρμηνευτής του. Και το λαό ποτέ δέν τον πρόδωσε, παρά πέρασε την ταπεινή του ζωή με τή συντροφιά των άπλοϊκών ανθρώπων, που τους περιφρονούσαν οι συγχρονοί του κι' έτρεχαν μόνο για να τους κλέψουν λέξεις και φράσεις και ν' άπαρτίσουν μ' αυτές το μωσαϊκό της τέχνης τους. Αλλά και τις άσκήμιες και τις ταπεινώσεις των φτωχών της πόλης είδε ο Παπαδιαμάντης, κι έγραψε τα είκονικά εκείνα κοινωνικά του διηγήματα, προλειπώντας έτσι την καλλιέργεια του κοινωνικού διηγήματος στον τόπο μας.

Μέσα στην εποχή του, ο Παπαδιαμάντης έζησε ένεργητικό. Κανένα απ' τα προβλήματα και τα ρεύματα του καιρού του δέν τον άφησε αδιάφορο. Ο Παπαδιαμάντης ως προσωπικότητας καλλιτεχνική αποτελεί τον καθολικώτερο, θετικώτερο και ζωντανώτερο άνθρωπο της εποχής του, που πόνεσε, αγωνίστηκε και προσπάθησε να συντελέσει στην πολιτική και ήθική έξυγίανσή της και προαγωγή. Φίλος και θαυμαστής του Τρικούπη, άποκαρδιωμένος για την άποτυχία της πολιτικής του και το θλιβερό τέλος του, ανήκει ο Παπαδιαμάντης στους νέους ανθρώπους της άστικής μας τρικουπικής περιόδου, που με θετικά έφόδια και ύψηλές άρχές επόθησαν την κοινωνική και πολιτική μας ανόρθωση και αγωνίστηκαν με σθένος και συνέπεια για την έπιτυχία της. Σατυριστής και μυκτηριστής της πολιτικής και ήθικής διαφθοράς των συγχρόνων, όνειρευτηκε κι αναζήτησε την αναμόρφωση σ' όλα τα επίπεδα. Στο βάθος του κοσμοκαλόγερου εκείνου σπαρταρούσε και θρασομανούσε μιá έκτάκτως άκμαία και ζωντανή *άγωνιστική* φύση, που την άπαχολούσαν προβλήματα και την καλούσαν ύψηλές τάσεις για την κυριαρχία της ήθικής και της τάξης, για τή δημιουργία μιáς νέας Ελλάδας, οικοδομημένης στις σταθερές άρχές της Ιστορίας και της Παράδοσής της, βγαλμένης απ' τα σπλάχνα του Εικοσιένα και ύψωμένης στο ύπόβαθρο της λαϊκής ψυχής, που αποτελούσε για τον Παπαδιαμάντη τή μοναδικήν έλπίδα και άφετηρία κάθε αναμόρφωσης.

Στο έργο του μάς έδωσε το βαθύτερο δράμα του λαού, κι αυτό θέλησε να επιβάλει στην ψυχή της Ιθύνουσας τάξης του καιρού του. Η άστική μας διαμόρφωση προχωρούσε με γοργό ρυθμό, χωρίς να προσέχει στην έσωτερική πραγματικότητα, που στο βάθος της είχε λαϊκό περιεχόμενο άκόμα. Η άγροτική και έργατική

Ἑλλάδα εἶχε ἐγκαταλειφθῆ στὴν τύχη τῆς, καὶ οἱ ἀξίες τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ ἔμεναν φυσικὰ ἀνεκμετάλλευτες καὶ κινδύνευαν νὰ νεκρωθοῦν καὶ νὰ διαφθαροῦν ἀπ' τὸ νεωτεριστικὸ ρεῦμα τῆς ἀνερχομένης νέας ἀστικῆς μας κοινωνίας. Ὁ νεοπλουτισμὸς καὶ ἡ κοινωνικὴ προκοπὴ ἀρχίζαν τότε ἀκριβῶς νὰ ἀπαρνιῶνται τὴ λαϊκὴ τους καταγωγή, νὰ περιφρονοῦν τὶς λαϊκὲς ἀξίες, νὰ ἐγκαταλείπουν τὸ ὑπαιθρο καὶ νὰ βολεῖνον μέσα στὰ εὐρωπαϊκὰ ρεύματα, χωρὶς νὰ μποροῦν ν' ἀφομοιώσουν τίποτα καὶ νὰ προσανὰτολιστοῦν πούθενά.

Ὁ Παπαδιαμάντης, μὲ ἀγρυπνὴ τὴ συνείδησή του, εἶχε κατανοήσει ἔνωρὶς τὴν τάση αὐτὴ τῆς νέας κοινωνίας, καὶ ἀγωνίστηκε νὰ τὴν ἀναχαιτίσει καὶ νὰ τὴ φέρει σὲ αὐτοεπίγνωση. Ὁ ἀγώνας του αὐτὸς πῆρε πολλὰς ἐξελικτικὰς μορφὰς καὶ φάσεις, πού τὶς παρακολουθοῦμε στὸ ἔργο του. Ἀπὸ τὴν ἀπολογητικὴν ὑπεράσπιση τῆς λαϊκῆς πίστεως ἐναντίον τὴν καθολικὴν προπαγάνδα προχώρησε στὸ πατριωτικὸ ὄνειρο τοῦ καιροῦ του, τάση πού ἔρχόταν ἀπ' τὸ λαό, γιατί ἦταν ἀπολυτρωτικὴ καὶ ἐθνικὴ. Ἀργότερα ἔστρεψε τὴν προσοχή του στὴν πολιτικὴν ἐξυγίανση, καὶ τέλος στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ὅπως τὸ ζοῦσε καὶ τὸ ἀντιμετώπιζε ἡ ἐποχὴ του.

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ πλησίασε ὁ Παπαδιαμάντης ὡς Χριστιανὸς καὶ ὡς Ἕλληνας, δηλαδὴ ὡς πατριώτης καὶ ὡς ἄνθρωπος ἠθικὸς καὶ ἀκέραιος. Στὸ ἔργο του ὑπάρχουν κάποιες προεκτάσεις καὶ ὑπαινιγμοὶ πρὸς βαθύτερες κοινωνικὰς ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ σ' αὐτὰς δὲν μπορεῖ νὰ στηριχτῆ καμμιά διαπίστωση θετικὴ.

Τὴν κοινωνικὴ μας ἀναμόρφωση τὴν περιμένει ὁ Παπαδιαμάντης ἀπ' τὴ βασιλεία τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, μιὰ χριστιανικὴ ἀντίληψη μὲ λαϊκὴ βάση καὶ ἀφετηρία μέσα στὰ ἐθνικὰ πλαίσια. Οἱ ἥρωές του πάσχουν, ἀλλὰ δὲ διαμαρτύρονται. Πληρώνουν ἀμαρτίες, θὰ δικαιωθοῦν. Οἱ ἐκμεταλλευτὲς ὀργιάζουν καὶ πρέπει νὰ χτυπηθοῦν, κι αὐτὸ θὰ γίνει, ὅταν ἠθικοποιηθῆ ἡ κοινωνία μας ξαναγυρίζοντας στὴν παρθένα κι ἀδιάφθορη ζωὴ τῶν προγόνων τῆς, στὴ λαϊκὴ πίστη καὶ στὶς λαϊκὰς ἀξίες.

Γι' αὐτὸ, ὅ,τι βασανίζει τὸν Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ εὐρωπαϊσμὸς τῶν συγχρόνων, ὅ,τι κινεῖ τὴ θεία ὀργὴ του εἶναι ὁ νεωτερισμὸς, πού ἀκάθεκτος ἀπειλοῦσε ὅλες τὶς ἀξίες μας. Ἀγωνίζεται λοιπὸν νὰ χτυπήσει κάθε νοθεία καὶ προσβολὴ τῆς πίστεως τοῦ λαοῦ, κάθε παραποίηση τῶν λαϊκῶν ἀξιῶν.

Τὸ λαὸ δὲν τὸν προσέχει, γιατί ξεκινᾷ ἀπ' τὸ λαὸ καὶ γιατί ἡ προσπάθειά του εἶναι νὰ σώσει τὴν ἐσωτερικὴ ἀκεραιότητα τοῦ λαοῦ ἀπ' τοὺς κινδύνους τῆς διαφθορᾶς τῶν μορφωμένων καὶ τῶν ἀστι-

κῶν τάξεων. Γι' αὐτὸ ἀποτείνεται σ' αὐτὰς τὶς τάξεις, καὶ στοὺς ἀνθρώπους αὐτῶν τῶν τάξεων θέλει νὰ ἐπιβάλλει τὶς λαϊκὰς ἀξίες (πίστη, ἀρετὴ, ἡθὴ, ἔθιμα κτλ.)

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἔχει λαϊκὸ περιεχόμενο, ἢ μᾶλλον ἀποστολή, δὲν παρουσιάζεται δηλαδὴ ὁ Παπαδιαμάντης ὡς λαϊκὸς ἀναμορφωτὴς, ἀλλ' ὡς ἀρνητικὸς ἀγωνιστὴς, ἕνας ἀπόστολος τοῦ λαοῦ, προορισμένος νὰ προπαγανδίσῃ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ λαοῦ καὶ νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀξίες του, πού κινδύνευαν ἀπ' τὰ ξένα ρεύματα. Αὐτὴ τὴ μορφή παίρνει ἡ θρησκευτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, κι ἐδῶ βρίσκεται ὁ βαθύτερος λόγος τῆς.

Γι' αὐτὸ δὲν ἐνδιαφέρθηκε, παρ' ὅλο πού ἦταν δημοτικιστὴς στὸ βάθος, νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὸ ἔργο του τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, τὴ στιγμὴ μάλιστα, πού οἱ σύγχρονοὶ του ἀγωνίζονταν γι' αὐτὴν, καὶ τὸ γλωσσικὸ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἐπίκαιρο καὶ ζωτικὸ πνευματικὸ πρόβλημα τοῦ καιροῦ του. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτείνονταν στὶς μορφωμένες τάξεις κι ἔπρεπε νὰ γραφῆ στὴ γλῶσσα τους. Ἡ ἐσωτερικὴ του σκοπιμότητα ἐπέβαλλε ἀνάλογη γλωσσικὴ μορφή. Ἐπρεπε νὰ διαβαστῆ ἀπὸ τοὺς μορφωμένους καὶ τοὺς ἀστοὺς ὅλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ σ' αὐτὸ μόνον ἡ καθρεῦουσα τὸν βοηθοῦσε, ἐνῶ ἡ δημοτικὴ, μέσα στοὺς γλωσσικοὺς φανατισμοὺς καὶ τὶς ἀδυναμίες τῶν συγχρόνων του, μποροῦσε νὰ καταστήσει τὸ ἔργο του ἀδιάβαστο κι ἀπρόσιτο ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους πού ἀποτείνονταν. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἤθελε νὰ διαβάζονται τὰ διηγήματά του ἀπ' τὸ λαό, καὶ τὰ ἔκρυβε ἀπ' τοὺς λαϊκοὺς φίλους του, καὶ ποτὲ δὲ μίλησε γι' αὐτὰ στοὺς συμπότες του. Κι ὅταν ὁ Μῆτσος Χατζόπουλος τοῦ εἶπε στὴ Δεξαμενὴ πὼς εἶδε στὴν ταβέρνα μερικοὺς λαϊκοὺς νὰ διαβάζουν φωναχτὰ ἀπ' τὴν Ἀκρόπολη τὸ διηγημά του *Τὰ Χριστούγεννα τοῦ Τεμπέλη*, καὶ θέλησε νὰ προχωρήσει στὶς ἐντυπώσεις του, ὁ Παπαδιαμάντης τὸν σταμάτησε ἀπειλητικὰ καὶ τοῦ εἶπε: «Καλὰ, καλὰ... Αὐτοὶ τὰ ξεύρουν αὐτὰ. Νὰ τὰ διαβάσουν καὶ νὰ τὰ μάθουν ἄλλοι, πού δὲν τὰ ξέρουν...»⁽¹⁾. Ἔτσι, παράλληλα πρὸς ὅσα ἔγραψα στὸ βιβλίον μου γιὰ τὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη στὸ σοβαρὸ πρόβλημα τοῦ καιροῦ του, τὸ γλωσσικὸ, ἔχουμε καὶ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ ἀπ' τὴν κοινωνικὴ του πλευρὰ, καὶ νομι-

(1) Γι' αὐτὸ, ὅταν ἦταν στὴ Σκίαθο καὶ τοῦ ἐρχόταν ταχυδρομεῖο μὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ, τὸ ἀρπαζε ἀπ' τὰ χέρια τοῦ διανομέα καὶ τῶβαζε γρήγορα-γρήγορα στὴν τσέπη του, χωρὶς νὰ διακόψῃ τὸ λόγο του μὲ τὴ συντροφία, χωρὶς νὰ δώσει σημασία. Κι ὅταν κάποτε οἱ συμπότες του τοῦ ζήτησαν ἐφημερίδα, ἀρνήθηκε, γιατί δὲν ἤθελε νὰ πάρουν εἰδηση οἱ φίλοι του ὅτι γράφει κι αὐτὸς μέσα. «Τὶ νὰ τὴν κάνεις; εἶπε στὸ φίλο. Μήπως κρατᾷς συνέγεια; Οἱ ἐφημερίδες εἶναι χασομέρι καὶ σκοτούρα ἀδικη!»

ζω πώς τὸ πρόβλημα ἔχει ἄρκετὰ φωτιστῆ.

Πολὺ μακριὰ θὰ πήγαινε ὁ λόγος, ἀνσταματούσαμε περισσότερο στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλωστε, ἄρκετὰ νομίζω προχώρησα. Ἐκεῖνο ποὺ ἤθελα ἰδιαίτερα νὰ τονίσω, εἶναι ὅτι πρέπει νὰ πᾶν ἡμεῖς νὰ ἐκβιάζουμε τὰ κείμενά μας καὶ νὰ βρίσκουμε ὑποκειμενικὲς ὠραιοπάθειες καὶ αἰσθητισμούς. Πρέπει νὰ περιοριστοῦμε μόνο στὰ αἰσθητικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει ἡ θετικὴ ἐξέταση τῆς προβληματικῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ἡ τάση τῆς ἐσωτερικῆς ἐρμηνείας εἶναι ἀποτελεσματικὴ καὶ μένει μέσα στὸ σκοπὸ τῆς μόνο ὅταν γίνεται μὲ μέτρο, μὲ σεβασμὸ, μὲ σύστημα καὶ μὲ θετικὴ γνώση. Οἱ νέοι μᾶς λογοτέχνες πρέπει νὰ πλησιάσουν τὸν Παπαδιαμάντη μόνο στὰ βιώσιμα στοιχεῖα τῆς δημιουργίας του, καὶ πρὸ παντὸς στὰ διδάγματα τῆς προβληματικῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγωνίας του. Ἀλλιώτικα ὁ Παπαδιαμάντης κινδυνεύει νὰ γίνει ἀρνητικὴ πηγὴ σύγχυσης καὶ συντήρησης καὶ ὀπισθοδρόμησης.

Ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν ἄρχισε τὸ στάδιο του δὲν βρῆκε τίποτα καὶ μᾶς ἄφησε φεύγοντας ἕναν κόσμον ὀλάκερο, γιατί ξεκίνησε ἀπ' τὸ ζωντανὸ παρὸν κι ἀγωνίστηκε νὰ πάρει θέση μέσα στὴ ζωὴ. Ὁ φτωχὸς καὶ βασανισμένος ἐκεῖνος ἄνθρωπος φωτοβόλησε μὲ τὴν αὐτοσυνείδητά του. Κ' ἔφτασε στὴν ἄκρα ἀπλότητα ζωῆς καὶ τέχνης. Κατόρθωσε τὸ ὕψιστο: νὰ κρατᾷ σὰν ἱεροφάντης τὰ τίμια δῶρα τῆς ἀποστολῆς τοῦ τεχνίτη. Ἄνθρωπος καὶ τεχνίτης, τεχνίτης καὶ ἄνθρωπος, ταυτίστηκαν στὸν Παπαδιαμάντη, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ προνόμιο τῶν μεγάλων κι ἀναδεικνύει τὸν Παπαδιαμάντη μεγάλη νεοελληνικὴ μορφὴ, ἀνεξάντλητη σὲ διδάγματα γόνιμα καὶ εὐεργετικά, ὅταν ζωντανὲς ψυχὲς ζητοῦν ν' ἀναπλάσουν δημιουργικὰ τὰ ζωντανὰ τῆς στοιχεῖα.

Πλησιάζοντας τὸν Παπαδιαμάντη, θυμούμαστε τὸ Σωκράτη. Ὑπάρχει πραγματικὰ κάποια ἐσωτερικὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἰδεολόγους καὶ ἀγωνιστῆς, ποὺ κρατήθηκαν ἀλύγιστοι καὶ ἀτρωτοὶ στὴν ἀποστολή τους καὶ θυσιάστηκαν στὸ τέλος πάνω στὸ βωμὸ τῶν ἀρχῶν τους. Γιατί κι ὁ Παπαδιαμάντης ἤπια τὸ ψυχικὸ κῶνειο τῶν συγχρόνων του, χτυπημένος ἀπ' τὴν ἀχαριστία καὶ πληγωμένος ἀπ' τὴν ἀδιαφορία τους. Ἡ Δεξαμενὴ στάθηκε τὸ δεσμοτῆριό τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐκεῖ ἀδειασε τὸ κυλίκι τῆς κατάπτωσης, καὶ τραβήχτηκε στὸ νησί του γιὰ νὰ βρῆ τὸν τάφο του. Ὑπάρχει στὸ ψυχικὸ του δράμα κάποια πηγὴ ζωῆς, ποὺ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητοῦμε πάντα καὶ νὰ ἐξαγνίζομαστε στὰ νάματα τῆς, εἴτε ὡς ἄνθρωποι, εἴτε ὡς ἰδεολόγοι καὶ δημιουργοί. Ἄλλ' ἢ πηγὴ αὐτὴ κελαροῦζει στὸ βάθος, καὶ χρειάζεται

αἰωπηλὴ ἀναζήτησι καὶ ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία, ποὺ δὲν τὴν βλέπω ποθενὰ μέσα στὸ θόρυβον, ποὺ δημιουργεῖται κάθε τόσο γύρω στὸν Παπαδιαμάντη.

Θὰ κλείσω τὶς γραμμὲς μου, μὲ μιὰν ἐκφραστικώτατη παραβολὴ ποὺ διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, κάνοντας μακρινὸ ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν ἄσκοπο αὐτὸ θόρυβον, ποὺ μᾶς ἀπομακρύνει ἀντὶ νὰ μᾶς πλησιάζει μὲ τὸ δημιουργό. Κάποτε στὴ Σκιάθου ξέπεσε ἕνα θαλασσοπούλι — « μέγα, μαυρόπτερον, λεπτόπτερον καὶ οἰωνεὶ τριχωτὸν πουλί ». Οἱ διαβάτες κοντοστάθηκαν στὸ δρόμον τους κοιτάζοντας τὸ περιέργον πετούμενον. Οἱ θαμῶνες τοῦ μικροῦ παραλιακοῦ καφενεῖου ἄφησαν τραπέζια, τράπουλες καὶ μαρκούτσια καὶ ροφήματα, καὶ βιαστικοὶ πετάχτηκαν στὴ μικρὴ πλατεῖα γιὰ νὰ περιεργαστοῦν τὸ φαινόμενο, ὅταν ἄλλοι περαστικοὶ εἶχαν προχωρήσει στὸ μῶλον γιὰ νὰ δοῦν τὸ θαῦμα ἀπὸ κοντῆτερα, ἐνῶ τὰ χαμίνια τῆς πλατείας πετροβολοῦσαν μὲ χαλίκια πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἀδιάφορος ἔπαιζε μὲ τὸ κύμα ὁ παράξενος ἐπισκέπτης τῶν σκιαθίτικων ἀκρογιαλιῶν. Πίσω ἀπ' τὸ τσοῦρμον τῶν παιδιῶν ἔτρεχαν δυὸ-τρεῖς μὲ δίκαννα, φωνάζοντας: « Μὴ ρίχνετε, παιδιά! θέλει ντουφεκί! », καὶ τὶς φωνὲς τους ἀκολούθησαν ἀμέσως δυὸ-τρεῖς πυροβολισμοί. Σὲ λίγο οἱ πυροβολισμοὶ ἀνοιξαν πυκνότεροι κι ἀπὸ πολλὰς μεριές. Ἀπ' τὰ μπαλκόνια τῶν γειτονικῶν σπιτιῶν, ἀπ' τὶς βάρκες ποὺ ξεκίνησαν ἀπ' τὸ λιμάνι, ἀπ' τὴν ἀστυνομία, ἀπὸ παντοῦ. « Πῶς νὰ γλιτώσει τὸ πτωχὸν θαλασσοπούλι! ». Κι ἐνῶ οἱ ντουφεκιῆς πλήθαιναν κι ὁ κόσμος μαζευτόταν « ἡ καλλιχαντζούνα ἔπαιζε μὲ τὸ κύμα, ἡ ἀλκυὼν ἔκτιζε τὴν φωλεὰν τῆς εἰς τὸν ἀφρόν. Ἐβούτα, ἀνέδενε, ἐκρύπτετο, ἐφαίνετο, σχεδὸν δὲν ἐκινεῖτο ἐπαισθητῶς, οὔτε ἐπιοεῖτο, ἀλλ' ἐνῶ τὴν ἔβλεπες πρὸ μιᾶς στιγμῆς ἐδῶ, ἔξαφνα τὴν ἀνεκάλυπτες παρῆκει, δέκα ὄργιας μακρὰν. Οὔτε ἐνήφιζε τοὺς κρότους, τὰ πύρα καὶ τὰ βόλια. Ἐφαίνετο νὰ ἦτο ἀτρωτὸν τὸ δέγμα τῆς ». Οἱ κυνηγοὶ ἔριχναν, σημάδευαν, ἔτρεχαν. Οἱ βάρκες δὲν κατόρθωναν νὰ τὴν πλησιάσουν μέχρι βολῆς, κι ἔριχναν στὸ βρόντον τὰ σκάγια τους οἱ κυνηγοὶ ποὺ ἦταν μέσα. « Τέλος ἡ καλλιχαντζούνα ἐλοξοδόμησεν, ἐτράπη πρὸς τὸν πρόκον εἰς τὰ νοτιοανατολικά καὶ ἀπεμακρύνθη πόρρω ἐν ἀλόπτω! » Ἄφησε τοὺς κυνηγοὺς νὰ προσπαθοῦν καὶ τοὺς περιεργούς νὰ χάσκουν, καὶ χάθηκε μέσα στὸ κύμα καὶ στὸν ἀφρό, — ἀφρόσ κι αὐτὴ καὶ κύμα... (!)

Ἔτσι, ἀκριβῶς ἔτσι, σὰν τὴν κυματόχαρη ἀλκυόνα, ξέπεσε κι ὁ Παπαδιαμάντης μέσα στὸ στενὸ καὶ ρηχὸ περίγυρον τῆς ἐποχῆς του, καὶ κίνησε τὴν περιέργεια καὶ

(!) Κι ὁ συμβολισμὸς τῆς παραβολῆς προχωρεῖ. Τὸ πουλί αὐτὸ ἦταν ἀχρηστο. Τὸ κρέας του οὔτε τρώγεται οὔτε ψήνεται, «... ἀλλ' οἱ κυνηγοὶ μᾶς τὸ ἤθελαν διὰ τὸ γέρας καὶ τὸ κατόρθωμα, ὡς ἀληθεῖς φίλαθλοι, παρὰ ἀπὸ γαστρονομικὴν ἐπιθυμίαν... ».

τῆ λαχτάρα τῶν συγχρόνων του — ἀτρωτος ἀπ' τὰ βέλη τῆς ἀναζητήσεώς τους, ἀπλησίαστος ἀπ' τὴς ἀπόπειρές τους, ἀδιάφορος στὶς μικροπεριέργειές τους, ἕνα μετέωρο ποῦ περνᾷ στὸν οὐρανὸ ἐπιβλητικῶ, σοβαρῶ, σταθερῶ, ἀνεκδήλωτο καὶ ἀνέκφραστο, καὶ ἀφοῦ κάνει ἀπαραστράτητα τὴν τροχιά του, χάνεται στὸ γαλαξιδὸν ὀρίζοντα, ἀφήνοντας πίσω του τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴ λαχτάρα — τὸν καῦμὸ τῆς δικῆς του νομοτέλειας. « *Ἐβούλια, ἀνάδεν, ἀκρύπτετο... οὔτε ἐνήφιζε τοὺς κρότους, εἰς πύρα καὶ τὰ βόλια. Ἐφαίνετο νὰ ἦτο ἀτρωτὸν τὸ δέσμα της...* » Καὶ ἦταν πραγματικῶς ἀτρωτός ὁ φτωχὸς ἐκεῖνος διανοητῆς καὶ δημιουργός, ποῦ ἦρθε στὴν πνευματικὴ Σκίαθο τῆς ἐποχῆς του, τὴν Ἑλλάδα τοῦ 1880, γιὰ νὰ φωτίσει καὶ νὰ λυτρώσει τοὺς συγχρόνους του μὲ τὸ φῶς τῆς πίστεως καὶ τῆς δημιουργίας του. Ἐκίνησε φυσικῶς τὴν περιέργεια, καὶ σχεδὸν — αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια — πέρασε ἀπροσπέλαστος στὴν ἀγωνία του καὶ στὸ βαθύτερο δράμα του. Ἀλλὰ βρῆκε τρόπο νὰ μιλήσει στὴν καρδιά τῶν συγχρόνων του:

Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα ἀπ' τὰ κεντρικώτερα παπαδιαμαντικὰ προβλήματα, ποῦ ἡ ἔρευνα τ' ἄφησε ὡς τώρα ἀπαρατήρητα.

Καὶ μιᾶς στὶς ψυχές μας σήμερα; Καὶ μὲ ποιά γλῶσσα, καὶ μὲ ποῖο νόημα; Εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν ὀλίγων, ἢ περιορίστηκε ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπὸ τὴς συνθήκες τῆς ἐκδοτικῆς καὶ ἐρμηνείας τοῦ ἔργου του μέσα στοὺς λίγους μορφωμένους καὶ προηγμένους; Θὰ διαβάζεται τάχα ἕστερ' ἀπὸ πενήντα χρόνια στὴ γλωσσικὴ μορφή δπου μᾶς παραδόθηκε, ἢ μήπως θᾶπρεπε νὰ διασκευαστῆ καὶ νὰ μεταφραστῆ, καὶ μὲ ποιά ὀφέλεια καὶ σκοπιμότητα ἢ αἰσθητικῆ ζημιά καὶ φθορά;

Φοβοῦμαι πολὺ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, παρ' ὄλο τὸ ἀνθρώπινο καὶ λαϊκοθησκευτικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου του, εἶναι κλειστὸ βιβλίον γιὰ τοὺς πολλούς, καὶ θλίβουμαι πολλές φορές κατάκαρδα, ὅταν ἡ ἐπιβολὴ του περιορίζεται μόνον σὲ μερικοὺς μορφωμένους καὶ ὠραιοπαθεῖς ἀστοὺς καὶ λογίους μας, ποῦ δὲ βρίσκουν τίποτ' ἄλλο στὸ ἔργο του παρὰ μόνον ποίηση καὶ λυρισμό! Ποίηση ὅμως καὶ λυρισμὸς στὸν Παπαδιαμάντη εἶναι ἄλλο πράγμα κι ἔχουν βαθύτερη πηγὴ. Αὐτὴν ν' ἀναζητοῦμε. Ἀλλιώτικα θὰ ἐξακολουθοῦν οἱ αἰσθητικοί μας ν' ἀγωνίζονται μὲ τὸ ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται τὸ θέλγητρο τοῦ Παπαδιαμάντη;

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

Οἱ γηραιοὶ πλοίαρχοι δὲν ἔβγαιναν πλέον δήμαρχοι, καθότι ὡς εἰκὸς εἶχαν ἀναδειχθῆ ἄφθονοὶ δικηγόροι καὶ ἄλλοι γραμματοσοφισταί.

* *

Ἡ πλουτοκρατία ἦτο καὶ θὰ εἶναι ὁ μόνιμος ἄρχων τοῦ κόσμου, ὁ διαρκὴς Ἀντίχριστος. Αὕτη γεννᾷ τὴν ἀδικίαν, αὕτη τρέφει τὴν κακουργίαν, αὕτη φθείρει σώματα καὶ ψυχάς. Αὕτη καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγεῖς...

* *

Σαρκικοί, ὑλόφρονες καὶ νεκροὶ ἄνθρωποι δὲν δύνανται ν' ἀνέλθωσιν εἰς τὸν ἱερὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως. Ἄς ὀπισθοχωρήσωμεν ἢ μᾶλλον ἄς σταματήσωμεν ἐδῶ.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ